

**BABARAHİM MEŞREB'İN PİRİ
HİDÂYETULLAH ÂFÂK HOCA**
THE PİR OF BABARAHİM
MASHRAB: HİDÂYETULLAH ÂFÂK
KHOJA

Orsolya SARAÇ
Eötvös Loránd University
Department of Turkic Studies
E-posta: orsa.sarac@gmail.com
Orcid: 0000-0002-0859-8663

Öz

Doğu Türkistan topraklarında egemenlik süren Saîdiye Hanlığı'nın (1465-1759) son 77 yıllık evresinde idarî gücünü kaybetmesinin bir sonucu olarak Hocalar Devri denilen dönem başlamıştır. Böylece Saîdiye Hanlığı'nın topraklarında, Cungar Ordusu'nun Yarkend şehrini ele geçirmesi ile 1755'teki birinci Çin istilâsına kadar sürecek olan dönemde idare hocaların eline geçmiştir.

Doğu Türkistan'da en etkin tarikat olan Nakşibendiyye-Kâsâniyye kolunu oluşturan Hoca Ahmed Kâsânî (Mahdûm-ı Âzam, 1461-1542), doğrudan siyasî hâkimiyet düstûru ile sûfî şeyhlerini bir araya getirmeyi hedefleyerek hükümdarlar ve sûfiler arasında siyasî ilişkiler teorisi geliştirmiştir.

Mahdûm-ı Âzam'ın 1542 yılında vefat etmesinin ardından iki oğlu olan Hoca Kelân Muhammed Emîn (ö. 1596) ve İshak Hoca (ö. 1572-73) arasında yaşanan ihtilâf neticesinde Nakşibendî-Kâsânî tarikatı ikiye bölünmüştür: Hoca Kelân'ın sâliklerine "İşkiyye" veya "Aktağlık", İshak Hoca sâliklerine ise "İshakiyye" veya "Karatağlık" adı verilmiştir. Aktağlık Hocaları'nın merkezi Kaşgar iken, Karatağlık Hocaları'nın merkezi Yarkend olup yetkilerini genişletmek sûretiyle kukla yerel hükümdarlarla birlikte bir dizi şehir devletini yönetmişlerdir.

Aktağlık Hocaları'ndan daha sonraki yıllarda 'Velî Hükümdar' unvanını kazanan Âfâk Hoca, manevî rütbesiyle yetinmeyip Cungar Hükümdarı Galdan'ın yardımcılarıyla Kaşgar'ı ve Yarkend'i zapt ederek bütün Altşehir tahtına han olarak tayin edilmiştir.

Bu makalede Hocalar Devri'ne dair genel bilgiler verildikten sonra Âfâk Hoca'nın tezkiresindeki hayat hikayesinin yanı sıra onun antinomiyenist eğilimler sergileyen müridi ve aynı zamanda Çağatay edebiyatının önemli bir temsilcisi olarak bilinen Babarahîm Meşreb'in Menâkıbnâmesi'ndeki Âfâk Hoca tanıtılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Âfâk Hoca, Babarahîm Meşreb, Çağatay edebiyatı

Abstract

As a result of the loss of its political power in the last 77 years of the Saîdiyya Khanate (1465-1759), which ruled in the lands of East Turkestan, the period called 'The Era of Khojas' began. Thus, in the territory of the Saîdiyya Khanate, the governance passed into the hands of the khojas in the period that would last until the first Chinese occupation in 1755, after the Zunghars captured the city of Yarkand.

Khoja Ahmad Kâsânî (Mahdûm-i Âzam, 1461-1542), who formed the Naqshbandiyya-Kâsâniyya branch, which was the most influential order in eastern Turkestan, aimed to bring together the Sufi sheikhs with the motto of direct political domination and he developed a theory of political relations between rulers and Sufis.

After the death of Maḥdûm-i Âzam in 1542, the Naqshbandiyya-Kâsâniyya split into two branch as a result of the conflict between his two sons, Khoja Kalân Muhammad Amin (d. 1596) and Ishâq Hodja (d. 1572-73): The followers of Khoja Kalân were called "Ishqiyya" or "Aktaglik," and the followers of Ishaq Khoja were called "Ishaqiyya" or "Karataglik." The center of the Aktaglik Khojas was Kashgar, while the center of Karataglik Khojas was Yarkand, and they ruled a number of city-states with puppet-khan local rulers by expanding their powers.

Âfâk Khoja, who became the "Saint King" of Aktaglik Khojas, was not contented with his spiritual rank and was appointed as khan to the whole "Six Cities" (Altishahr) throne after he captured Kashgar and Yarkand with the help of Zunghar Ruler Galdan.

In this article, after giving general information about the 'The Era of Khojas,' besides the life story of Âfâk Khoja in his tazkira, Âfâk Khoja has been tried to be introduced by Babarahîm Mashrab Menâkîbnâme, who is Âfâk Khoja's disciple who exhibits antinomianist tendencies and is also known as an important representative of Chagatay literature.

Keywords: Âfâk Khoja, Babarahîm Mashrab, Chagatay literature.

GİRİŞ

Çağatay Şairi Babarahîm Meşreb'in hayatını ve şiirlerini kapsayan *Menâkîbnâme* adlı eserde şairin tasavvuf yoluna sülûküne ilişkin aktarımlar da yer almaktadır. Eserde yer alan bilgilere göre Meşreb'in manevî eğitimi Âfâk Hoca tarafından sağlanmıştır. Yedi sene Âfâk Hoca'nın hizmetinde bulunan ve artık bu durumdan hoşnut olmayan Meşreb, hocası tarafından hangâhdan sürgüne gönderilmesi için kasten günah işleminin ardından ilerideki yıllarda kendisine ün kazandıracığı Kalenderî yoluna girmiştir. Âfâk Hoca sadece şairin hayatında önemli bir pîr olarak değil, aynı zamanda Doğu Türkistan¹ tarihinde de çok derin izler bırakan önemli bir şahsiyet olarak değerlendirilmelidir. Altışehir'in² 1678 yılında Cungarlar ve Aktağlık Hocaları tarafından ele geçirilmesi ile başlayan ve bütün Doğu Türkistan'ın 1755'te

¹ Türkistan adının, ilk defa Orta Asya'yı ele geçiren Ruslar tarafından Mâverâünnehir bölgesine verildiği iddia edilmektedir. Fakat Rus Şarkiyatçı Vasiliy Vladimiroviç Barthold'a göre Türkistan kelimesi, 19. asrın ilmî istlâhına Ruslar tarafından değil, büyük olasılıkla İran ve Afgan dillerinde kullanılmasının tesiriyle İngilizler tarafından literatüre eklenmiştir (1988: 141).

Coğrafi olarak tarihî ve kültürel manası ile Türkistan tabiri, güneyde Gürgân Irmağı ve İran'daki Horasan Dağlarıyla başlayarak Kuzey Afganistan'ı da içine alacak şekilde Pamir ve Hindukuş sırtları da dâhil olmak üzere, doğuda Çin'in Tun-huang bölgesine kadar uzanan ve oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, kuzeyde Moğolistan'la birlikte Güney Sibiry'a'nın tamamını ve Cungarya'yı içine alan, batıdan Ural Dağı ile İdil (Volga) Nehri'nin Hazar Denizi'ne ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş bir bölgeyi ifade etmektedir. Böylesine geniş bir alanı kapsayan bölgenin tarihî kaynaklardaki adı, 19. yüzyıl ortalarına kadar Türk Yurdu anlamına gelen Türkistan olarak geçmiştir (Togan, 1981: 1).

² Doğu Türkistan'ın alanını daha da daraltırsak etrafı çöllerle çevrili su zengini bir bölge olan Tarım Basın (Tarım Havzası), Orta Asya bölgesinde merkezî bir ehemmiyete haizdir. Bu bölgede yer alan Kaşgar, Yarkend, Kargalık, Hotan, Keriye, Niye, Aksu ve Kuça gibi vahalar sularını ve böylece varlıklarını akarsulara borçludur. Bu vahalar, onları çevreleyen çöl veya yarı çöllerin tam aksine oldukça verimli ve insanların yerleşimleri için önemli imkânlar sağlamaktadır (Guang-da, 1996: 283).

Çin tarafından istilâ edilmesi ile sona eren 77 yıllık Hocalar³ Devri olarak adlandırılan (Saray, 1995: 148) bu dönem, Âfâk Hoca ile başlamıştır (Ercilasun, 2013: 39).

Hocalar Devri'nin altyapısını hazırlayan zemin

Doğu Türkistan topraklarında takriben 300 yıl hüküm süren Saîdiye Hanlığı⁴ (1465-1759) bu müreffeh bölgede yer alan şehirlerde egemenlik sürmüştür (Djalilov, 2002: 662). Bu hükümleranın son 77 yıllık evresinde ise idarî gücünü kaybetmesinin bir sonucu olarak Hocalar Devri denilen dönem başlamıştır.

Saîdiye Hanlığı'nın kurucusu Sultan Saîd Han (1514-1533), Çağatay Han neslinden Tuğluk Timur'un soyundan gelen Yunus Han'ın torunu ve Sultan Ahmed Han'ın evladıdır. Babasının vefatının ardından Sultan Saîd Han, Andican'da üç yıl hükümdarlık yaptıktan sonra Mâverâünnehir'de Özbeklere karşı başarı elde edemeyeceğini anlayıp ordusuyla Artuş üzerinden Mirza Ebûbekir'in hüküm sürdüğü Kaşgar'a doğru harekete geçerek şehrin yönetimini ele geçirmiştir (Mirza Haydar Duğlat, 2006: 295). Sultan Saîd Han'ın ardından tahta oğlu Abdürreşid Han (1533-1560) oturmuştur. Onun döneminde merkezî yönetimi güçlendirmek maksadıyla hanlıkta etkin olan Kazak ve Kırgız kabileleri sindirilmiştir (Zarcone, 2003: 772). Abdürreşid Han'ı takiben ilk önce oğlu Abdülkerim Han (1560-1591), daha sonra ise diğer oğlu ve hanlığın en güçlü dönemini sağlayan Muhammed Han (1591-1609) tahta çıkmıştır. Ancak Muhammed Han'ın vefatı, hanlıkta otuz yıl boyunca yönetime hâkim olmak isteyen gruplar arasında şiddetli mücadele ve han değişikliğine⁵ yol açmıştır. 1636 yılında tahta çıkan Abdullah Han (1636-1667) döneminde hanlık tekrar toparlanma sürecine girmiş olsa da hükümdarlığının sona ermesinin ardından yerine geçen oğlu Yolbars Han (1667-1670) tarafından güçlü bir idâre tesis edilememiştir. Onun akabinde hükümdar olan İsmail Han (1670-1678) döneminde ise hanlık, Cungar Hanlığı'nın bir vasalı olarak varlığını sürdürmüş ve ilerleyen dönemlerde de tarih sahnesinden çekilmiştir (Çelik, 2013: 173).

Böylece Saîdiye Hanlığı'nın topraklarında, Cungar Ordusu'nun Yarkend şehrini ele geçirmesi ile 1755'teki birinci Çin istilâsına kadar sürecek olan dönemde idare hocaların eline geçmiştir.

Türkistan'daki Hocalar

Orta Asya'da İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte mevcut topraklarda zâhid ve sûfiler de görülmeye başlamıştır. Orta Asya halkları, 13. yüzyılın başındaki Moğol istilâsının yarattığı olumsuz şartlardan da kaynaklı olarak tasavvufî kurumları kendilerine bir sığınak olarak değerlendirmişlerdir. Ayrıca sûfilerin, bölgenin uzun bir zaman dilimine yayılan İslamlaşma sürecinde önemli katkılarda buldukları bilinen

³ Farsça efendi, ağa, öğretmen anlamına gelen *hâce* (hoca) ve Arapça Hz. Muhammed'in torunu Hz. Hasan'ın soyundan olan kimse anlamına gelen seyit denilen din adamları, Büyük Timur (1336-1405) döneminde ortaya çıkmış ve "Yakup Bey Saltanatı" devrinde (1865-1878) sona ermiştir (Kurban, 1995: 1).

⁴ Başkentinden kaynaklı adıyla Yarkend Hanlığı ya da kurucusuna nisbet edilen adıyla Saîdiye Hanlığı olarak anılan devlet, kuruluşundan itibaren hocaların yoğun bir şekilde etkisi altında kalmıştır (Buğra, 1987: 383).

⁵ Bu dönemde, birbiri ardına beş hanedan üyesi hükümdar olmuştur (Mehmed Âtıf, 1998: 128-131).

bir gerçektir (Tosun, 2012: 491). Bu hususlara ek olarak, tarikatların daha da kuvvetlenmesinde önemli bir rol oynayan ve Türklerin manevî hayatı üzerinde yüzyıllar boyunca derin tesirler bırakan Ahmed Yesevî, bu müsait şartlar altında büyük bir nüfûz elde etmiştir (Kafesoğlu, 2003: 381). Bölgenin uzun süren kargaşa ortamında ve halkı bir arada tutma noktasında sûfî tarikatlarının özellikle Kübreviyye, Yeseviyye ve en çok da Nakşibendiyye'nin büyük payları vardır.

Doğu Türkistan'da en etkin tarikat olan Nakşibendiyye'nin kökenleri, 12. yüzyılda yaşamış Hoca Abdülhâlik Gucdüvânî'ye (ö. 1179 veya 1220) kadar dayanmaktadır. Ancak yaklaşık iki yüzyıl sonra Hoca Bahâüddin Nakşibend (ö. 1389) tarikatın ilk şeyhi olup müzikle semâ etmeye ve kerâmet göstermeye yer vermeyerek sessiz zikir uygulamasını, farklı kıyafet biçimlerinin giyilmesini, sohbet ve inzivâyı (halvet) tercih eden bir sûfî düzeni halini almasını sağlamıştır (Foltz, 1996: 230-231). Kübreviyye ve Yeseviyye diğer sûfî tarikatlarında olduğu gibi Hz. Ali'nin rolünü vurgulayıp tarikat şeyhlerinin silsilesini Hz. Ali'ye kadar taşıırken Nakşibendiyye tarikatında silsile, ilk halife Hz. Ebûbekir vasıtasıyla Hz. Peygamber'e kadar taşınmıştır (Zarcone, 2003: 771). Daha sonra gelen Nakşibendî müellifler, Hz. Ebûbekir ile başlattıkları Nakşibendî silsilesini Bâyezîd-i Bistâmî'nin zamanına kadar *Bekriyye*; Hâce Yûsuf el-Hemedânî'nin zamanına kadar *Tayfûriyye*; Hemedânî'den Bahâüddin Nakşibend'in zamanına kadar *Hâcegân* tarîkatı ve ondan itibaren de Nakşibendiyye adını aldığı kaydetmişlerdir (Algar, 1996: 431). Silsilenin bu şekilde dönemlere bölünmesi doğru kabul edildiği takdirde, Hâcegân tarikatının ilk şeyhinin Yûsuf el-Hemedânî olduğu ifade edilebilir. Nitekim silsilede "hâce" lakabını taşıyan ilk şeyh de Hemedânî'dir. Yûsuf el-Hemedânî tarafından tayin edilen dört halifeden dördüncüsü olan Abdülhâlik Gucdüvânî tarikatı devam ettirmiştir. Ancak üçüncü halifesi Hâce Ahmed Yesevî ve sâliklerinin Hâcegân silsilesinden ayrıldıkları, "hâce" yerine "ata" unvanını kullanmalarından da anlaşılmaktadır (Bice, 2016: 29).

Yesevîlik daha çok Orta Asya Türk kavimleri arasında müsait bir zemin bulurken Hâcegân'ın Mâverâünnehir beldelerinde ve umumiyetle Farsça konuşulan muhitlerde yaygınlık arz ettiği ifade edilebilir (Bice, 2016: 228). Abdülhâlik Gucdüvânî tarafından Nakşibendîliğin manevî yönünü teşkil eden sekiz umde halinde tespit edilen prensipler, Hâcegân tarikatının da esasları arasında yer almaktadır. Hoca Ubeydullah Ahrâr (ö. 895/1490) gibi bazı Orta Asya Nakşibendî şeyhleri *hâce* lakabını kullanmaya devam etmişlerse de Hâcegân tarikatı bölgede iki üç nesil kadar varlığını sürdürebilmiş daha sonraları ise Nakşibendîliğin içinde erimiştir (Algar, 1996: 431).

Hoca Bahâüddin Nakşibend'den sonra tarikat, Mâverâünnehir ve Horasan Türkleri arasında (Köprülü, 2013: 180), ilerleyen dönemlerde batıda Anadolu'ya ve doğuda Doğu Türkistan'a, güneyde ise Hindistan'a kadar yayılmıştır (Weismann, 2015: 37).

Hoca Ubeydullah Ahrâr

Buhara şehrinde Hoca Bahâüddin Nakşibend'e intisap eden Ya'kûb-i Çerhî (ö. 851/1447), pîrinin vefatı üzerine onun yerine geçen halifesi Alâeddin Attâr'ın sohbetlerine katılmıştır. Alâeddin Attâr'ın irtihalinin (802/1400) ardından

Hisârîşâdmân⁶ yakınlarında kurduğu tekkede şeyhlik ederek halka vaaz ve nasihatta bulunmuştur. En önemli müridi Nakşibendiyye'nin yayılmasında büyük hizmeti olan Hoca Ubeydullah Ahrâr'dır (Nevşahi, 2013: 281).

Taşkent doğumlu Hoca Ubeydullah Ahrâr (1404-1490), Semerkand ve Herat şehirlerindeki şeyhlerin sohbet halkalarına katılıp Nakşibendî tarikatına intisap etmiştir (Weismann, 2015: 93). Hoca Ahrâr, 1451 yılında Sultan Ebû Saîd Mirzâ'ya (ö. 873/1469) Timurlu Devleti'nin yeni başkenti olacak olan Semerkand'ı zapt etmesi hususunda göstermiş olduğu yardımlar neticesinde siyasî bir nüfûz elde etmiştir. Bu etkiyle, idarecilerin adaletli olmalarını ve şer'î kuralların tesisi gibi hususlarda onları denetlemeyi amaçlamıştır. Nakşibendîliği Mâverâünnehir bölgesinde tesis etmekle beraber tarikatın nüfûz ve etki sahasının diğer bölgelere de yayılması konusunda kilit bir rol oynamıştır. Hükümdarlarla iyi ilişkiler kurması ve Nakşibendî umdelerini uygulaması, Doğu Türkistan'da yüzyıllar boyunca Nakşibendî hocalarının maddî ve manevî olarak hüküm sürmelerine katkıda bulunmuştur (Algar, 2013: 520-522).

Hoca Ahmed Kâsânî, nâm-ı müsteâr Mahdûm-ı Âzam

Hoca Ahrâr'ı takiben silsilenin önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Hoca Ahmed Kâsânî (1461-1542) Doğu Türkistan'a yerleşen tarikatın ilk kolunu oluşturmuştur. Kâsânîyye adı verilen bu kol vasıtasıyla doğrudan siyasî hâkimiyet düstûru ile sûfî şeyhlerini bir araya getirmeyi hedeflemiştir (Algar, 2013: 70-71). 1461 yılında Fergana vadisindeki Kâsân kasabasında dünyaya gelen Hoca Ahmed Kâsânî, bir seyyid ailesine mensuptur.⁷ Bir tavsiye üzerine Taşkent'e giderek Nakşibendî şeyhi Hoca Ubeydullah Ahrâr'ın halifelerinden Muhammed Kâdî'ye intisap etmiş, on iki yıl şeyhinin sohbetlerine katıldıktan sonra icâzet alıp memleketine geri dönmüştür. 1516 yılında Hoca Kâsânî'nin pîri vefat ettikten sonra Mâverâünnehir'deki Nakşibendîlerin şeyhi olup "Mahdûm-ı Âzam" olarak anılmaya başlanmıştır (Papas, 2017: 2). Kısa süre içerisinde bölgede yetmiş civarında halifesi olmuştur. Bu halifeler Mâverâünnehir, Batı Çin, Kuzey Hindistan, Anadolu ve Hicaz tarafına doğru yayılmışlardır. Müridlerinin yanı sıra Mahdûm-ı Âzam geniş ailesini de manevî yola sevk etmiştir. Dört eşinden doğan on üç oğlunu müridlerinin kızlarıyla evlendirerek alt soyu oluşturmakla kalmayıp kendi kızlarını da müridleriyle evlendirmiştir. Bu evlilikler vasıtasıyla manevî mirası pîrden pîre geçen soy zinciri ile aktarımı sağlanmıştır. Evlatları da büyük nüfûz kazanıp Dahbîdiyye, Mahdûmzâde ve Hocagân aile isimleri ile anılmıştır. Bu isimleri tercih etmelerindeki iki ana unsur ise Hz. Peygamber'in soyundan gelmeleri -seyyid veya şerif olmaları- ve manevî soyun (*nisbet-i manevî*) fiziksel soyla (*nisbet-i surî*) özümsemesidir (Papas, 2017: 3).

Şeybanîlerin Mâverâünnehir'i ele geçirdikleri sıralarda Kâsânî'nin, Karmana Hükümdarı Şeybânî Cânî Beg Sultan'ı (ö. 1529) destekleyerek onun saflarında yer alması (Ekrem, 1996: 635-638) yaşamının daha sonraki yıllarında büyük bir etki meydana getirmiştir. Cânî Beg elde ettiği zaferin ardından Semerkand yakınlarındaki Dehbîd köyünün gelirini Kâsânî'ye tahsis etmiştir. Hoca Mahdûm-ı Âzam hayatının

⁶ Günümüzde Tacikistan'ın başkenti Duşanbe.

⁷ Büyükdedesi Seyyid Kemâleddin Mecnûn'un Hz. Peygamber'in on yedinci nesilden torunu olduğu ifade edilmektedir (Shaw, 1897: 31).

büyük kısmını Semerkand civarında geçirmiş olsa da şeyh olarak gerçekleştirdiği seyahatleri sırasında Doğu Türkistan'ı da ziyaret etmiştir. Yolculuklarının birinde Abdürreşid Han'ın (Reşidî Han, 1533-1559) Yarkend'deki sarayında misafirken Han'ı derinden etkilemiştir. Rivayetlere göre Han'ı sıra dışı kerâmetvâri ve karizmatik yönü ile etkisi altına almıştır. Bunun bir sonucu olarak Mahdûm-ı Âzam, hoca unvanını kazanarak Han'ın dinî ve siyasî danışmanı olmuş ve buna istinaden kendisine topraklar tahsis edilmiştir (Schwarz, 1976: 270-271).

Hoca Ubeydullah Ahrâr zamanından beri Nakşibendî şeyhleri, siyasî ve sosyal faaliyetleri manevî arayışlarının önemli bir parçası olarak görmüşlerdir. Mahdûm-ı Âzam, hükümdarlar ve sûfiler arasında, sonraki yüzyıllarda Orta Asya ve Hindistan'daki tüm sûfî şeyhlerini teşvik edecek bir siyasî ilişkiler teorisi geliştirmiştir. *Tenbîhü's-selâtin* adlı siyasî inceleme olarak kaleme aldığı risâlesinde, Kur'an hükümleri üzerine modellenen ideal İslamî devlet anlayışında hükümdarlara merkezî bir konum atfetmiştir. Sûfilerin devletin gerileme dönemlerinde, halkı birleştiren ihvân⁸ duygusunu pekiştirmelerini, tarikatlarının prensiplerini her mekâna yaymalarını ve yaşadıkları çağın koşullarına göre bölünmelere izin vermemelerini vurgulamıştır (Zarcone, 2003: 772-773).

Mahdûm-ı Âzam, Nakşibendî geleneğine aykırı tavır ve tercihleri sebebiyle zaman zaman eleştiriye mâruz kalmasına rağmen tercihlerinden vazgeçmemiş; cehri zikre, semâa ve bir takım uygulamalara izin vermiştir (Babajanov, 1999: 3-8). İlk dönem Nakşibendî şeyhlerinin çoğu gibi *vahdet-i vücûd* anlayışını benimsemiş ve eserlerinde Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin *Mesnevî'si*'nden sık sık alıntılar yapmıştır (Tosun, 2001: 532).

Hocalar'ın Cedelleşmeleri

Mahdûm-ı Âzam'ın 1542 yılında Dehbîd'de vukû bulan vefatının (Tosun, 2001: 531) ardından iki oğlu⁹ olan Hoca Kelân Muhammed Emîn (ö. 1596) ile İshak Hoca (ö. 1572-73) arasında yaşanan ihtilâf neticesinde tarikat yeniden bölünmüştür. Buhara bölgesinde ikamet eden Hoca Kelân, halifesi olan Hoca İslâm Cûybârî'yi (ö. 1563) desteklerken Taşkent ve Fergana'dakiler ise İshak Hoca'nın (ö. 1572-73) damadı olan Lütfullah Çustî'ye (ö. 1571) intisap etmişlerdir (Zarcone, 2003: 773). Bu rekabet hem bölgesel hem ekonomik hem de ekberiyet hakkı ilkelerinden ve ayrıca Kur'an ile dinî ve tasavvufî eserlerin yorumlamalarından oluşan doktrinsel bir meseleden kaynaklanmıştır. Bu rekabet aslında Mahdûm-ı Âzam daha hayattayken, Abdülkerim Han zamanında İshak Hoca'nın Doğu Türkistan'a davet edilmesiyle başlamıştır. Doğu Türkistan'da birlik ve beraberliği tesis etmek amacıyla İshak Hoca, Yarkend, Kaşgar,

⁸ Candan dostlar, samimi arkadaşlar; Aynı tarikata mensup olanlar (Çağbayır C. 2., 2007: 2118).

⁹ 1012/1603 yılında müstensih Molla Evez tarafından kâğıda dökülen *Tezkire-i Mahdûmi Âzam ve Hoca İshak Velî* adlı el yazmasında aşağıdaki bilgiler yer almaktadır: "Mahdûm-ı Âzam'ın dört karısı vardır. Büyük karısı Kâsân vilayeti hocalarının evlatlarından Mir Yûsuf Seyit'in kızıdır. Bu kadından dört oğul, iki kız doğmuştur. Büyük oğul Muhammed Emîn İşan Kalân namı ile ünlüdür. İkinci oğul Hoca Dostu, üçüncü oğul Hoca Bahavdun, dördüncü oğul Hoca Abduhaluk. [...] İkinci karısı Bibi Melike Kâsânî, Kâsân padişahının kızıdır. Bu kadından iki oğul, iki kız doğmuştur. Büyük oğul Hoca Muhammed, ikinci oğul Hoca Sultan İbrahim'dir. Üçüncü karısı Bibiçe Kaşgarî, Sultan Satuk Buğra Han'ın evladıdır. [...] Hoca İshak Veli, Sultan Saltuk Buğra Han'ın evladından olan Bibiçe Kaşgarî'den doğdu." (Kurban, 1995: 53).

Hoten ve Aksu'da İslam'ın kuvvetlenmesi gayesiyle irşad faaliyetlerinde bulunmuştur. Daha sonraları Abdülatif Han, Hoca Kelân'ı 1615 yılında Doğu Türkistan'a davet etmiştir. Bu durum İshak Hoca'nın yerine geçen oğlu Hoca Şâdî ile aralarında bir rekabetin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Yarkend şehrinin Hoca Kelân ile yeğeni Hoca Şâdî arasında bir çekişme sahasına dönüşmesinin ardından Yarkend halkı da bu hocaların taraftarları olarak ikiye bölünmüştür (Saray, 2017: 91-94).

Şeybânî İskender Han (1561-1583) ve oğlu Abdullah Han'ın (1583-1598) himâyesi sayesinde Hoca Kelân'ın halifesi olan Hoca Muhammed İslâm Cûybârî tarikata önemli maddî katkılarda bulunmuştur. İlerleyen yıllarda tarikat, Cûybârî'nin torunları tarafından sistematik bir biçimde sürdürülen arazi satın alma politikasının bir sonucu olarak geniş topraklara sahip olmuştur (Schwarz, 1999: 80).

İshak Hoca ise Nakşibendî tarikatının doğu bölgelerine yayılması gayesiyle Kaşgar'a gönderilmiştir. İshak Hoca, Kaşgar'a ulaşmadan önce İsfiduk köyüne ve Dehbîd'e uğramıştır. Kaşgar'da bulunduğu sıralarda Şeybanlıların desteğini kazanmıştır. 1580 dolaylarında Yarkend merkezli Saîdiye Hanlığı'nda bulunduğu sıralarda ölüleri diriltten Hz. İsa gibi bir şahsiyet manasına gelen "İsanî azîz" unvanı ile anılır olmuştur (Bellew, 1875: 176). Sünni İslam dünyasının sınır bölgelerinde yer alan Cungarya ve Komul topraklarındaki halklar ile Kaşgar, Hoten, Aksu ve Turfan şehirlerindeki birçok emir ve hükümdarın dostluğunu kazanmıştır. Bu dönemde Kuça'da kendisine bir arazi de hediye edilmiştir. İshak Hoca'nın bağlılarından biri olan Muhammed Han'ın (ö. 1609) hükümdar olmasının ardından Nakşibendî-İshakiyye kolu, Tarım Basın'de çok sayıda tekke açmıştır. Bu tür faaliyetlerin arka planında yer alan olgunun, babası Mahdûm-ı Âzam'dan gördüğü üzere, hükümdarlar ile velîler arasındaki diyalektik ilişki biçiminin etkisinden kaynaklandığı nitelendirilebilir. Bu tasavvura göre bir sûfî, İslam'ı savunmak adına hükümraniğe talip olmalıdır. Bunun bir örneği olarak İshak Hoca üçüncü oğlu olan Şâdî Hoca'yı (ö. 1645) irşad faaliyetlerinde bulunmak üzere, içinde altmış dört temsilcinin yer aldığı bir irşad mektubu (*hatt-ı irşad*) ile Muhammed Han'a göndermiştir. Yarkend'deki hükümdar bu mektuptaki isimleri kabul ederek tarikatın yeni halifeleri olarak bölgede görevlendirmiştir. Tarikat, elde ettiği idarî güç ile birlikte imârethâneler (*türbe-hangâh*) kurmaya başlamıştır (Zhengyin, 2003: 530-532). İshakiyye fırkasına mensup olanlar da kutsal mekânlara gerçekleştirdikleri ziyaretlerle velîlere olan bağlılıklarını vurgulamışlardır. Önemli ziyaret mekânları olarak Artuş'taki Satuk Buğra Han Türbesi, Yarkend'de bulunan Saîdiye Hanlığı'na mensup hânedan üyelerinin ve meşhur şahsiyetlerin defnedildiği Altunluk Mezarlığı¹⁰ ile Yedi Muhammed

¹⁰ Sûfî kutsal mekânlarının idaresi, genellikle merhumun soyundan gelenlerin veya mensup olduğu tarikatın şeyhlerinin kontrolünde kalması önemli bir husus teşkil etmiştir. Bu kutsal mekânlara hükümdarlar da önem atfetmiştir. Örneğin Şeybanîler, Buhara'daki Bahâüddin Nakşibend'in türbesinin yakınına mescidler, medreseler ve hangâhlar inşa ettirmişlerdir (Zarcone, 2003: 772).

Altunluk: Komul şehrinin iki km batısında yer alan Altunluk köyü, Komul Beyleri'nin mezarlığının bulunduğu önemli bir yerdir. Han evladı ya da meşhur kişilerin mezarlığına Altunluk veya Altunlukum adı verilmiştir. Örneğin Komul Altunluk'a Komul Beyleri, Turfan Astane'deki Altunluk'a Lükçün Beyleri, Yemşi'deki Altunluk'a Hızır Han Hoca, Yarkend'deki Altunluk'a Saîd Han'ın evlatları, Amannisa Sultanlar defnedilmiştir (Yikemu, 2015: 31).

Türbeleri¹¹ örnek gösterilebilir.

1599 yılında İshak Hoca'nın vefat etmesinin ardından Kaşgar'daki şeyhlik makamına oğlu Şâdî Hoca geçmiş ve Abdullatif Han da onun postnişîn olmasını desteklemiştir. Fakat bir müddet sonra aralarındaki ilişki bozularak müridlerini Han'a karşı savaşılmaya göndermiştir. Rivayetlere göre doğaüstü güçlerini de oradaki fesadı arttırmaya yönelik kullanmıştır. Bu çatışmaların nihayete ermesinin ardından siyasî ve dinî statüsünü koruyabilmesine rağmen halk desteğini kaybetmiştir (Papas, 2017: 5).

Hoca Kelân ise kendisinden sonraki postnişînlik makamına küçük oğlu Yûsuf Hoca'yı tayin etmiştir. Yûsuf Hoca Kaşgar'a ulaşmadan önce güneyinde yer alan Ladak'ı ziyaret etmiştir. Ladak'ta bulunan Budistlerin İslam dinini kabullerine vesile olmuştur. Daha sonra Gansu'da Salar halkına vaazlar vermiş ve *Mesnevi*'den dersler okutup tekke inşa ettirmiştir. Gansu'da müridi olarak Molla Yûsuf Ahund'u seçip oraya halife tayin etmiştir. Yûsuf Hoca, 1620 yılında Kaşgar'a gitmesinin ardından oradaki İshakiyye fırkasına mensup sâliklerle anlaşmazlıklar yaşamasından dolayı Komul'a sürgün edilmiştir. 1638 yılında Abdullah Han'ın oğlu ve Kaşgar valisi olan Yolbars Han'ın (ö. 1670) desteğini alarak Kaşgar'a geri dönmüştür. 1653 yılında Yûsuf Hoca'nın vefatını takiben postnişînlik makamına oğlu Âfâk Hoca oturmuştur.

Bu dönemlerinde Doğu Türkistan'da artık Nakşibendî-Kâsânî tarikatı tamamen ikiye bölünmüş bir haldedir: Hoca Kelân'ın sâliklerine "İşkiyye" veya "Aktağlık", İshak Hoca sâliklerine ise "İshakiyye" veya "Karatağlık" adı verilmiştir.¹² Aktağlık Hocaları'nın merkezi Kaşgar, Karatağlık Hocaları'nın merkezi ise Yarkend olmuştur (Hayit, 2004: 15-16). 17. ve 18. yüzyıllarda Mahdûm-ı Âzam'ın iki çocuğunun soyundan gelen Aktağlık ve Karatağlık Hocaları yetkilerini genişleterek kukla yerel yöneticilerle birlikte bir dizi şehir devletini yönetmişlerdir (Fletcher, 1968: 216-224).

Aktağlık Hocaları'nın Velî Hükümdarı Âfâk Hoca

Hidâyetullâh Âfâk Hoca¹³ 1626 yılında Komul'da dünyaya gelmiştir. Gençlik yıllarında Kaşgar ve Yarkend medreseleri ile sûfi tekkelerinde eğitim görmüştür. 1650-1660 yılları arasında Türkistan vilayetlerinde seyahat ederken o topraklarda bulunan kutsal mekânları ziyaret etmiştir (Papas, 2008: 56-57). Babası Yûsuf Hoca'nın 1653 yılındaki vefatının ardından tarikatta şeyhlik mertebesine yükselmiştir. Doğu Türkistan'da herkes tarafından tanınır bir şahsiyet haline gelen Âfâk Hoca'nın sohbetlerine çok sayıda mürid katılmıştır. Şahsiyeti hakkında yazılan çeşitli menkıbelere göre İslamiyet'in Doğu Türkistan'a yayılmasında büyük emeği geçmiştir

¹¹ *Haft Muḥammadân* veya *Chiltân* olarak da bilinen Yedi Muhammed Türbeleri, Yarkend'in merkezî mezarlığının içinde, Yarkend Moğul Hanlığı (1514-1678) hanlarının ve Karatağlık Hocaları'nın mezarlarının yakınında bulunmaktadır (Thum, 2014: 97).

¹² Aktağlık-Karatağlık adlarının, hocaların giydiği ak ve kara renkli takkelerinden dolayı ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu isimden yapılan sıfat, "aktakiyalık" (beyaz takkeli), "karatakiyalık" (siyah takkeli) şeklinde olup çok kullanılma neticesinde ötümlüleşip "aktağlık", "karatağlık" şekline dönüşmüştür (Kurban, 1995: 3).

¹³ Hidâyetullah Hoca için, "âlem hocası" anlamında, unvan olarak kullanılmış "appak" sözcüğü, Farsça "âfâk" (âlem) sözcüğünün halk ağzındaki telaffuzudur. Sözcüğün bu şekle gelmesinde, Çağatay Türkçesi'ndeki "bembeyaz" anlamına gelen "appak" sözcüğünün de payı vardır (Kurban, 1995: 3-4).

(Togan, 1981: 155-156). 1663 yılında Pekin'i ziyaret ederek Çin Devleti ile kültür alanında iyi münâsebetler kurmuştur. 1668 ile 1670 yılları arasında Âfâk Hoca, siyasî anlamda kendisine güçlü bir destekçi bulmuştur: Abdullah Han tahttan indirilip de sürgün edilmesinin ardından idare, Han'ın Âfâk Hoca'yı destekleyen oğlu Yolbars Han'a geçmiştir. Âfâk Hoca'nın bu sağlam konumu, 1670 yılında öldürülen Yolbars Han'ın yerine geçen yeni hükümdar İsmail Han tarafından da korunmuştur. Bunun bir neticesi olarak, Âfâkiyye adı verilen tarikat kolu bölgede hız kesmeden yükselişini sürdürürken aynı zamanda çok sayıda tekke açmaya ve araziler (vakıf) elde etmeye devam etmiştir (Waite, 2006: 9). Lakin Âfâk Hoca'nın siyasî gücü büyük ölçüde hükümdarın desteğine bağlı olmasından dolayı Saîdiye Hanlığı'nın son hanı İsmail Han'ın Aktağlıklar'a verdiği desteği çekmesinin ardından Âfâk Hoca müridleri ile birlikte sürgün hayatı yaşamak üzere bu topraklardan ayrılmıştır. Âfâk Hoca'nın yaklaşık on yıl süren sürgün hayatında hem manevî hem de siyasî gücü pekişmiştir. Sürgün yıllarında gerçekleştirmiş olduğu seyahatlerde Çin'in Lanzhou, Didao, Xining, Linxia şehirlerini ziyaret etmiş ve oradaki Hui, Salar ve Ando Tibetleriyle irtibat kurmuştur. Ayrıca o bölgelerde tekke ve türbeler inşa ettirip kendisine intisap eden müridlerin tâlim ve terbiyesiyle meşgul olmuştur (Papas, 2017: 7-8). Pekin'de Qing İmparatoru Kangxi (1661-1722) ile buluştuğunda İmparator'u mucizevî bir şekilde iyileştirip onun desteğini kazanmıştır. Bunun ardından Turfan'a, Keşmir'e ve daha sonra Tibet'teki Lhasa şehrine giderek orada Budistlerin ruhanî ve siyasî lideri olan 5. Dalay Lama ile buluşmuştur. Göstermiş olduğu kerâmetlerle onu ikna etmesinin ardından İsmail Han'a karşı kendisine yardım etmesini istemiştir. Bunu bir fırsat olarak değerlendiren Dalay Lama, eski öğrencisi olan Cungar Hanı Galdan'a bir mektup yazarak Âfâk Hoca'ya askerî yardım hususunda talepte bulunmuştur. Galdan, uzun bir süredir Saîdiye Hanlığı'na karşı beslediği istilâcı emelleri gerçekleştirmek üzere kendisinden istenen bu talebi kabul edip harekete geçmiştir. 1676 yılında Gulca'yı başkent yapan Cungarlarla birlikte Âfâk Hoca, 1678 yılında 12 bin kişilik ordu ile Türkistan'a doğru ilerlemiştir. Komul ve Turfan'ın işgalinin ardından 1680 yılında Galdan ve "Kukla Han" olarak nitelendirilen Abdürreşid Han arasında varılan anlaşmaya göre Âfâk Hoca, Kaşgar'a ve ardından da Yarkend'e saldırarak oraları ele geçirmiştir. İsmail Han ise "iki Mahdûmzâde" -Âfâk Hoca ve büyük oğlu Yahyâ Hoca- lehine tahttan çekilip Gulca'ya sürgün edilmiştir. Böylece Âfâk Hoca, bütün Altışehir tahtına han olarak tayin edilmiştir (Kurban, 1995: 59-60). Ancak Âfâk Hoca, Galdan'ın himâyesi altında olmasından dolayı ona senelik yüz bin madenî para¹⁴ vergi ödemiştir (Kurban, 1995: 38).

Âfâk Hoca, oğlu Yahyâ Hoca'yı Kaşgar'a vali tayin etmesi ile o bölgenin idaresine tamamen hâkim olmuştur. Yönetimi altında tuttuğu topraklarda hâkimiyeti elde etmesinin ardından ilk olarak kendisine muhalif Karatağlık fırkasının mensuplarını sürgüne göndermiş, gitmek istemeyenleri ise ortadan kaldırmıştır. Âfâk Hoca ve Aktağlıklar'ın uyguladığı baskı ve sindirme politikalarına dayanamayan

¹⁴ Diğer kaynaklara göre, senelik 48 bin *tengas* ödemiştir (Waite, 2006: 9).

Karatağlıklar'ın şeyhi Hoca Dânyâl,¹⁵ kardeşi Şuayip Hoca ile birlikte Keşmir'e sığınmıştır (Saray, 2017: 97).

Âfâk Hoca, aradan geçen süre içerisinde hocalık ile hükümdarlığı bir arada yürütememiştir. Aynı zamanda Karatağlıklar tarafından Cungar askerleriyle birlikte bölgeye hâkim olduğu söylentilerinin yayılması, Âfâk Hoca'nın nüfûzunun sarsılmasına neden olmuştur. Bütün bunların bir neticesi olarak Âfâk Hoca, devrik hükümdar İsmail Han'ın küçük kardeşi Mehmed Emin Han'ı Turfan'dan getirip tahta oturtmuştur. Mehmet Emin Han tahta çıkmasının ardından bölgedeki Cungar nüfûzunu azaltmak maksadıyla Cungar memur ve amirleri Altışehir'den kovarak onlarla bütün ilişkisini koparmıştır. Bununla da yetinmeyip Cungar topraklarına saldıran Mehmed Emin Han, çok sayıda Cungar askerini öldürüp kalanlarını ise esir almıştır. İşlediği bu eylemlerin ardından Galdan'ın kendisinden intikam alacağını düşünerek Kaşgar'a tekrar geri dönmemiştir. Kısa bir süre sonra Mehmed Emin Han suikasta uğrayarak öldürülmüştür (Günay, vd., 1998: 182).

Mehmed Emin Han'ın öldürülmesinin ardından tekrar hükümdarlığı eline alan Âfâk Hoca, Cungarlar ile birlikte hanlığı yönetmeye devam etmiştir. Bu ikinci hükümdarlık döneminde, kendisine muhalif davranan birçok insana karşı çok sert müdahalelerde bulunmuştur. Karatağlıklar'ın şeyhi Kürşad Hoca'yı 1695 yılında öldürten Âfâk Hoca, bölgede yaşayan bütün Karatağlık mensuplarının ortadan kaldırılması hususunda emir vermiştir. Âfâk Hoca'nın bu kararında şiddet yanlısı oğlu Yahyâ Hoca'nın da büyük etkisi vardır (Saray, 2017: 100).

Âfâk Hoca, "Velî Hükümdar" olarak Doğu Türkistan'da Âfâkî işânların saltanatı anlamını taşıyan "İşânatı" başlatmıştır. Âfâk Hoca Altışehir'i Yarkend'deki merkezî bir dergâhtan yönetirken oğlu Yahyâ Hoca Kaşgar'daki tavâfgâh adı verilen külliye de ikâmet etmiştir (Papas, 2017: 8). Yönetimi altındakileri üç gruba ayırmış: Birinci grup tasavvuf ehli dışındaki bağlılar, ikincisi Hocaların müridleri, üçüncü grup ise sûfî halifeler olan varislerden oluşmuştur. Doğu Türkistan'daki Hocaların gayretleri iki sebebe dayanmıştır; birincisi, ülkede İslam'ı hâkim kılmak, ikincisi ise muhtelif düşman fırkalara bölünmüş halkın birlik ve beraberliğini sağlamak hedeflenmiştir (Papas, 2017: 9).

Tezkirenin Işığında Âfâk Hoca

Âfâk Hoca'nın çocukluk yıllarından vefat ettiği döneme kadar geçen yaşam öyküsü *Tezkire-i Seyyid Âfâk Hoca* adlı eserde kaydedilmiştir. Muhtemelen sözlü bir geleneğin hikâyelerinden oluşan bu eser, Âfâk Hoca'nın ölümünden birkaç yıl sonra kaleme alınmıştır.¹⁶ Ele aldığımız nüsha İsveç'teki Lund Üniversitesi Kütüphanesi'nin Jarring Koleksiyonu'nda bulunan Prov. 369 kayıt numaralı 1a-63b varaklarda yer alan *Tazkira-yi Sayyid Afaq Khojam* adlı tezkiiredir. Müellifi bilinmeyen ve Doğu Türkçesi ile yazılan bu eser, Hakîm Cân isminde bir müstensih tarafından 1337/1918-1919 yılında Molla Mirza Muhammed İslâm bin Ali Ahund'un isteği üzerine istinsâh edilmiştir (v.

¹⁵ Hoca Şadî'den sonra Karatağlık Hocaları'nın şeyhi olan Hoca Abdullah'ın vefatının ardından onun yerine postnişin olarak Hoca Dânyâl geçmiştir.

¹⁶ Âfâk Hoca tezkiresi nüshalarından bazıları ölümünden iki yıl sonra, bazıları yirmi yıl içinde ve bazıları ise Âfâk Hoca'nın ölümünden yaklaşık otuz altı yıl sonra kaleme alınmıştır (Thum, 2014: 217).

63b). Türkolog Gunnar Jarring bu nüshayı, 1930 yılının Şubat ayında Kaşgar'da satın almıştır. Âfâk Hoca tezkiresinin bir diğer nüshası aynı kütüphanede Prov. 22,48:1 kayıt numarası altında muhafaza edilmektedir. Ayrıca Taşkent'teki Biruni Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'nde nr. 3426'da kayıtlı farklı bir nüsha da bulunmaktadır (Tosun, 2016: 123).¹⁷

Eserin ilk sayfalarında Nakşibendî şeyhi Ahmed Kâsânî nâm-ı müsteâr Mahdûm-i Âzam'ın şeceresi yer almaktadır. Tezkire, Mahdûm-i Âzam'ın vefat etmesinin ardından postnişinlik makamına en büyük oğlu olan Hoca Kelân Muhammed Emîn'in geçmesiyle başlar. Ancak Kâsânî'nin Hoca İshak isimli diğer oğlu ona bağlanmayıp kendi adına ayrı bir tekke kurmaya karar verir. Ağabeyine kin tutan Hoca İshak, Hoca Kelân'ı ziyafet vermek bahanesiyle davet ederek yemeğine zehir karıştırıp yedirmek suretiyle ölümüne sebep olur. Vefat etmeden önce Hoca Kelân, oğullarından Mezâr Pâdişâhım lakaplı Hoca Yûsuf'u halifesi olarak seçer. Hoca Yûsuf hacca gidip Medine-i Münevvere'den dönüşü sırasında gayrimüslim 'Frenk' bir padişahın zindanına atılır. Ancak oradayken kırk gün boyunca gösterdiği kerâmetler neticesinde hapsedildiği zindandan serbest bırakılıp Çin'e gitmek niyetiyle Sûcûr'a doğru yola çıkar. Sûcûr'da gerçekleştirdiği kerâmetlerin sonucu olarak halktan ziyadesiyle hürmet görür. Daha sonra uğradığı Sâlâ'da, tüm halkın İslam inancını benimsemesine vesile olup kendi adına bir tekke kurar. Orada geçirdiği altı ayın ardından tekkede îrad ettiği bir sohbetten sonra müridlerinden birine Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî*'si ile bir asa vermek suretiyle onu halifesi olarak tayin eder. Bunun ardından Kaşgar'a doğru yola çıkma niyetiyle şehirden ayrılan Hoca Yûsuf, Yarkend'e ulaşarak orada da bir hangâh kurar. Daha sonra Komul'a doğru hareket eder fakat Yarkend ile Komul arasında bulunan bir dağın mağarasında inzivâyâ çekilir. Komul idarecisi olan Mîr Seyyid Celîl Kaşgarî, rüyasında Hz. Peygamber'i görüp kızının bir peygamber evladına nikâhlandığını söylediğini işitir. Hadimlerine, peygamber neslinden bir kimsenin şehre gelmesi durumunda ona mutlaka haber vermelerini emreder. Kısa bir süre sonra padişahın hadimleri, Hoca Yûsuf'un Komul yakınlarındaki bir mağarada inzivâ ve ibâdetle meşgul olduğunu haber verirler. Hoca Yûsuf'un yanına kadar giden Kaşgarî, onu mağarada münzevî bir halde bulup görmüş olduğu rüyasını ona anlatır. Hoca Yûsuf onunla birlikte Komul'a girerek Kaşgarî'nin kızı Züleyhâ ile evlenir. Bu evlilikten üç oğlu ve iki kızı dünyaya gelir. Oğullarına Hidâyetullah, İnâyetullah ve Velâyetullah; kızlarına ise Şâh Begüm ve Mâh Begüm isimlerini verir. Daha sonra Dehbîd'e yerleşen ve Hz. Peygamber tarafından rüyasında beşaret alan Hoca Yûsuf, Moğolistan tarafındaki halkları İslamiyet'e davet etmesi hususunda görevlendirilir. Turfan'a gitmesinin ardından gayrimüslimlere nazar etmesiyle ihtidalarına vesile olduğu nakledilir. Orada da tekke ve mescid kurup sohbetlerinden sonra *Mesnevî*'den dersler okur. Hanımı Züleyhâ Begüm, Kaşgar'da ailesinden miras kalan toprakları nedeniyle memleketine geri dönme niyetini izhâr eder. Yûsuf Hoca Turfan'daki tekkeye bir halifesini tayin ederek ona seccade, asa ve *Mesnevî* hediye edip Kaşgar'a geri döner. Kaşgar'ın yakınındaki

¹⁷ Rian Thum'un tespitlerine göre Berlin'deki Hartmann Koleksiyonu'nda (Staatsbibliothek zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz) No. 1316. ve Hindistan Ulusal Kütüphanesi'nde MSS Turki 9. kayıt numarası altında iki tane nüsha daha bulunmaktadır (2014: 225).

Beşkerem'de bazı topraklarına başkalarının el koyduğunu öğrenmesinin ardından toprakların tapularını göstererek arazileri tekrar geri alır. O sıralarda oğlu Hidâyetullah (Âfâk Hoca) beş yaşlarındadır. Sokaktaki çocuklarla oyun oynayan Hidâyetullah ile iki çocuk arasında bir tartışma yaşanır. Bunun ardından Hidâyetullah bir sadaktan iki ok alarak çocuklara doğru atıp onları orada öldürür. Oğluna bu olaydan dolayı çok kızan Yûsuf Hoca, daha sonra aralarında geçen bir sohbetin ardından oğlunu affeder. Bu sıralarda Hidâyetullah'ın kerâmetleri zuhur etmeye başlar. İlerleyen zamanlarda Kaşgar idarecisi Abdullah Han, Hoca Yûsuf'un sohbetlerine katılarak ondan feyz ve ilham alır, ziyadesiyle hürmet gösterip müridi olur. Hanımı Züleyhâ vefat edince Hoca Yûsuf tekrar Yarkend'e döner. O yıllarda Yarkend'deki şeyh, birbirleriyle düşman olan yakın akrabası Hoca İshak'ın oğlu ve halifesi Hoca Şâdi'dir. Hoca Yûsuf'un orada kendi adına bir tekke kurmasının ardından Hoca Şâdi'nin hangâhına gelip gidenlerin sayısında önemli ölçüde azalma olur. Bu duruma çok kızan Hoca Şâdi, Hoca Yûsuf'u zehirler. Müridleri Hoca Yûsuf'u deveye bindirip Kaşgar'a doğru yola çıkarırlar fakat Hoca Yûsuf Kaşgar'a ulaşmadan yolda vefat eder. O dönemde on iki yaşlarında olan Hidâyetullah, babasının naaşını Kaşgar'a getirip defneder. Bir süre sonra Hidâyetullah Yarkend'e gider ve oranın padişahı Yolbars Han tarafından kendisine ilgi ve alaka gösterilir. Yolbars Han, Kaşgarlı Ebû Mirzâ Hâdî'nin kızıyla onu nikâhlar. Bu evlilikten Yahyâ ve Abdullah Samed isimlerinde iki oğlu dünyaya gelir. Hidâyetullah o yıllarda Dehbîd, Sâlâ ve Maçur'a gider. Bir yıl kaldığı Sâlâ'da halkın çoğu kendisine intisap ederek müridi olur. Daha sonra yerine bir halife tayin ederek Kaşgar'a geri döner. Orada Hânım Pâdişâh isminde bir hatunla evlenir. Bu hanıma, Hz. Fâtıma rüyasında beşaret vererek beklenen mehdînin kendi oğullarından biri olacağını bildirir. İlk evlatları dünyaya gelince Âfâk Hoca, doğan bu evladının mehdî olmadığını söyler ve ona Kılıç Burhaneddin adını koyar. Sırayla dünyaya gelen evlatlarının mehdî olmadıklarını ifade eden Âfâk Hoca, oğullarına Hasan, Hakan, Ekrem, Seyyid Buğra, Buğra Han, Sultan Seyyid Buğra ve Emir Şahan isimlerini verir. Âfâk Hoca Komul'a gidip annesi Züleyhâ Begüm'den kalan topraklara yerleşir. Daha sonra Kaşgar'a giden Âfâk Hoca, Kaşgar hâkimi Buba Han'ın halkına zulmettiğini duyunca İle şehrinin idârecisi Suktur'a mektup yazarak Kaşgar'a gelip yardım etmesini ister. Suktur ise on iki bin askeriyile Âfâk Hoca'nın yardımına koşmasının ardından şehri zapt eder. Daha sonra Hidâyetullah Hoca, Yarkend'e giderek oradaki kendisine muhalif fırkaları da ortadan kaldırıp Kaşgar'a geri döner ve bütün vilayeti oradan yönetmeye başlar. Bir zaman sonra tekrar Yarkend'e gider. Orada Hânım Pâdişâh'ın bir akrabası, Mantuk Sultan Han tarafından kafasına kırbaç ile vurularak yaralanır. Bunun üzerine Hânım Pâdişâh, maiyetindekilerden Mantuk Sultan'ın kellesinin alınıp getirilmesini emreder.

Bu hadise ile nihayete eren tezkirenin sonunda Âfâk Hoca'nın vefat tarihi 1005/1596-1597¹⁸ olarak kaydedilmiştir.

Babarahîm Meşreb *Menâkıbnâmesi'* nde Âfâk Hoca

Literatürde, Âfâk Hoca'nın çok sayıda olan müridleri arasında pîrlerinin çizmiş olduğu yolda yürümeyi tercih etmeyenler de bulunmaktaydı. Bu müridlerin arasında

¹⁸ Tezkirede 1005 tarihi yanlış kaydedilmiş olup doğrusu 1105/1693 olmalıdır.

en meşhurları olarak antinomiyanist¹⁹ eğilimler sergileyen Muhammed Siddîq Zalîlî (ö. 1753), Abdullah Nîdâ'i Kaşgarî (ö. 1760) ve Babarahîm Meşreb zikredilebilir (Papas, 2017: 9). Çağatay edebiyatının önemli bir temsilcisi olarak bilinen Babarahîm Meşreb'in (1640-1711) çağdaşları ve müridleri tarafından derlenen, kendisine ait şiirler ve menkıbelerin bir araya getirildiği menâkıbnâmesinde²⁰ Âfâk Hoca ile olan ilişkisinden de sıkça bahsedilmektedir. Bu araştırmada, Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'nin Doğu Koleksiyonu'nda bulunan 216 varaklı Török O. 384'te kayıtlı *Dîvâne Meşreb* ile 118 varaklı Török O. 244 kayıt numaralı *Hazret-i Şâh-meşreb* adlı el yazmaları ele alınıp incelenmiştir.²¹

Bu menâkıbnâmelerde yer alan bilgilere göre 1640 yılında Nemengan şehrinde tüccar Molla Velî'nin oğlu olarak dünyaya gelen Babarahîm Meşreb, henüz doğmadan annesinin karnındayken konuşarak ileride velî bir zat olacağı daha o günlerden kendini belli eder.²² Yedi yaşındayken ailesi onu Nemengan'daki bir mektebe eğitim için gönderir. Fakat küçük yaşta olmasına rağmen üstadına itaat etmemesi ve kendi fikirlerini çekinmeden açıkça dile getirmesinden dolayı mektebi bırakmak zorunda kalır²³ (*Dîvâne Meşreb*, v. 5a). Bunun ardından Meşreb, Nemengan'da yaşayan ve dönemin tanınmış sûfî hocalarından biri olan Molla Bâzâr Ahund'un (ö. 1668) yanına eğitim için gönderilir. Tasavvuf ilkelerinin öğreniminin yanı sıra Arapça ve Farsça dersler de gören Meşreb, o yıllarda şiirlerini kaleme almaya başlar. Ancak yaşanan birtakım talihsiz olaylar ve Meşreb'in diğer müridlerle olan anlaşmazlıklarının bir neticesi olarak hocasına "İki bıçak bir kılıfa sığmaz." (*Hazret-i Şâh-meşreb* yz.: 17a) diyerek tekkeden ayrılır.

¹⁹ Antinomiyanizm; dinî kural ve yasakları çiğneme, haramı helal kılma eğilimi anlamlarına gelmektedir. Arapça en yakın karşılığı İbâhilik olarak düşünülebilir. İbâhilik her şeyi mübah sayma ve helal görmek ile din tanımamak manalarına gelmektedir (Coşkun, 2004: 115).

²⁰ Menkâbeler veya menkıbeler, halk arasında tanınan velî ve ermişlerle ilgili mucizevî olayların anlatıdır (Gülerer, 2013: 233).

Evliya menkıbeleri masal, efsane ve destan gibi olağan üstü olayların anlatıldığı edebî türler içinde değerlendirilmekle birlikte konularının gerçek ve kutsal kişiler (velîler) olması, bunların yaşadıkları zaman ve mekânın bilinmesi, anlatılan olayın gerçek olduğuna inanılması, sade bir üslûpla yazılmış olmaları itibarıyla diğer türlerden ayrılır. Tasavvufî eser olarak nitelendirilebilen bu tür kitaplar; halkı iman, ibadet ve ahlak normları hakkında bilgilendirmek ve tarikatın ilke ve prensiplerini tanıtmak amacıyla hazırlanmışlardır. Bu konuda yapılan başlıca çalışmalar için bkz. (Ocak, 1992: 32-33).

²¹ Bu iki nüsha, Türkolog Ármin Vámbéry (1832-1913) tarafından 1862 ile 1864 yılları arasında gerçekleştirmiş olduğu Orta Asya seyahati sırasında elde edilmiştir. Bu nüshalara ait detaylı bilgiler için, Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'nin Doğu Koleksiyonu'nda yer alan el yazmaları üzerine hazırlanan kitaptan ulaşılabilir (Parlatır ve Hazai, 2007: 177).

²² Meşreb, pazardaki bir satıcının tezgâhından aşağı yuvarlanan bir üzüm tanesini yerden alan annesinin onu yemesine mâni olmak için daha altı aylık ceninken dile gelip konuşur: "Ey Ana, Allahu Teâlâ'dan korkmadan mahluktan utanmadan birisinin hakkını haksızlık ederek çiğnedin. Eğer sen üzümün sahibinin rızasını almazsan karnından kaybolup giderim." (*Dîvâne Meşreb* yz.: 2b-3a).

²³ Muallimi, "Söyle, ey oğlum بسم الله الرحمن الرحيم (Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla) elif de" dedi. Hazret-i Şâh Meşreb elif dediler. Be harfine geldiğinde Hazret-i Şâh Meşreb, "Ey Muallimim, bunun manası nedir" diye sordular. Muallimi, "Sen kim oluyorsun da bunun manasını bana soruyorsun?" diye açıkladılar. Hazret-i Şâh Meşreb, "Elif birdir, Allah'ım birdir, bundan ötesini söylemem hatadır" dedikten sonra etrafındakileri şaşkırtarak kır tarafına doğru gittiler.

O vakitler Meşreb, “Nabire-yi Maḥdûm-ı Âzam İşân-ı Seyyid Âfâk Hocam’dan ve Kaşgar vilayetinden bahsettiklerini işittiler. Âfâk adının manası velayet kutbu²⁴ demektir. Bu dünyadan iki Âfâk geçti; birisi Hazret-i Hoca Abdulhâlik Gucdüvânî, bir diğeri ise Hazret-i Seyyid Âfâk Hocam’dır. Hazret-i Şah Meşreb ‘Böyle bereketli bir kişi olan Pîr-i Mürşid-i Kâmil’in hizmetinde olmak burada yürümekten daha evlâdır.’ diyerek Kaşgar vilayetine gitmeye karar verdiler.” (Dîvâne Meşreb yz.: 20a).

İlk buluşmalarında Âfâk Hoca, Hâfız’dan bir şiir okumasını talep eder: “Hazret-i Pâdişâhum ‘Aziz Buhara’da âhengsiz²⁵ yoktur. Eğer biliyorsanız, Hoca Hâfız’dan bize mübârek bir gazel okuyun’ dediler. Hazret-i Şah Meşreb hafifçe doğrulup ayağa kalkarak ‘Bir bakışta toprağı altına çevirenler / Acaba bize baktıverirler mi?’ diyerek bu beyti okudular. Hazret-i Pâdişâhum’un bu hoşuna giderek ona ilgi alaka ile bakıp ellerini havaya kaldırarak Hazret-i Şah Meşreb’in hakkı için hayır dua ettiler. Hazret-i Şah Meşreb başı kesilmiş bir tavuk gibi kendinden geçip yere düştü. O vakit Hazret-i Pâdişâhum, Meşreb’in başlarını dizlerine alıp zâhir gözlerini yumup gönül gözlerini açıp baktığında Hazret-i Şah Meşreb’in iç âleminden haber alarak [Meşreb’in] kandile yağ koyup fitilini çıkararak havaya karıştırdığını ve bir pîr-i mürşid-i kâmile bağlanmadan yürürken onu gördüğünü sezdiler. Hazret-i Padişahum o vakit ‘Ey müridlerim, sizler şahit olun. Onun adı Hak dergâhının Meşreb’i olsun. Allâh-u Ekber’ diyerek emrettiler. Hazret-i Şah Meşreb gözlerini açıp [etraflarına] baktılar. Diğer âlemden ve diğer kargaşalardan haberler aldılar. ‘İlm-i hâl karşısında, ilm-i kâl bir marifettir.’ dediler” (Dîvâne Meşreb yz.: 25b-26b). Böylece Meşreb, on beş yaşlarındayken Hidâyetullah İşân Âfâk Hoca’nın hizmetine bu şiiri okuyarak girer:

Ezelden tâ ebede dostlar bilin Allah diye geldim

Dilimde Rabbiye'l-a'lâ yine görüşelim diye geldim,

Ki sen peygamber evlâdısın, adın Hazret-i Âfâk

Ki umutsuz etmeyeceksin diye, ulu dergâh diye geldim,

Ezelden bana verdi işte bu ateşi, ey Müslümanlar

Onun için yanarım gece gündüz, buluşalım diye geldim,

Kıyamet otağını düzenler o gün melekler

Zalemnâ Rabbenâ²⁶ hem Vâhid ve Kakhâr²⁷ diye geldim,

²⁴ Tasavvufta “veliler zümresinin başkanı, dünyanın ve âlemin manevî yöneticisi olduğuna inanılan en büyük velî” manasında kullanılmıştır, onun işgal ettiği makama da kutbiyyet denilmiştir (Ateş, 2002: 498-499).

²⁵ Âheng (âhenk katmak): Bir toplantıya hoş gidecek zevkli bir hava getirmek, meclisin zevkini ve neşesini arttırmak (Çağbayır C. 1., 2007: 151).

²⁶ Kur’an-ı Kerim, 8. A’râf Sûresi. 23. Âyet: Rabbimiz! Biz zulüm ettik. (Altuntaş ve Şahin, 2011: 166).

²⁷ Allah tektir ve gücü kuvveti her şeyi yok etmeye kâfidir. Vâhid (Çağbayır C. 5., 2007: 5080); Kakhâr (Çağbayır C. 3., 2007: 2335).

Hidâyet Hazret-i Âfâk Hocam sığınılacak yerimden
Onu gören kişiden döneyim diye, yardım edilir diye geldim,

Gel ey Meşreb, sen aşıksın ümit odur ki affeder
Hasan ile Hüseyin hakkı, ulu dergâh diye geldim.

(Dîvâne Meşreb yz.: 21a-21b)

Kübreviyye, Cehriyye ve 'İşkiyye silsilesine mensup, müridlerine bu silsilelerden tedarik edip sohbetlerinden sonra da *Mesnevî*'yi şerh eden (Dîvâne Meşreb, v. 20b-21a) Âfâk Hoca'nın hangâhında geçirdiği yedi yıl boyunca Meşreb, hem "makam ve mertebeye ulaşır" (Dîvâne Meşreb yz.: 20b) hem de irfan sahibi olur.

Yirmi iki yaşlarındayken Meşreb, "Hazret-i Pâdişâhım'dan iltifat ve merhamet görmediler. Meşreb'in yüreği kederle doldu, kendi kendilerine, 'Ey Meşreb, sen bu dergâha geleli yedi yıl oldu. Burada yerin var Meşreb' dediler. 'Yine bir yol gösterip Meşreb deselerdi işim tamama ererdi. Ey Meşreb, gel şimdi bir günah işle. Yüce ve noksan sıfatlardan münezzeh olan Allah günahsızca bir şey sormazken günahkâr olana bir şey sorması gerek. Haram olan zinâyı işleyeyim ki bu günahımın sebebinden pîrim, Meşreb'i vurun diye söz söyler mi?" (Dîvâne Meşreb yz.: 28a-28b) diyerek Âfâk Hoca'nın bir cariyesine göz koyar.

"Hazret-i Pâdişâhım'a tahâretleri için su tutan mahrem bir cariyesi vardı. Revakın üzerinden bakarak, 'Ey Meşreb, sen bu dergâha geleli yedi yıl oldu. Senin aşkın oku benim göğsüme saplandı. Bugün benimle birlikte olmazsan, benim demir tırnağım kıyamet günü senin yakanda olacaktır' dedi. Hazret-i Şah Meşreb bu sözü işittikten sonra onun güneş gibi parlayan, müşteri saadetlik²⁸ ve acayip derecede güzel yüzlü olduğunu gördüler. Hazret-i Şah Meşreb, 'Ey Yüce Allah, senin kulların içinde böyle dolunay gibi parlak, ışıklar saçan güzel kulların varken ben hayal ile gerçek arasında bir yerdeyim' diyerek kendinden geçip yere yıkıldılar. Bu hadise Hazret-i Padişahım'a malum oldu. Hazret-i Seyyid Âfâk Hocam kızıl kıyafet giyip kızıl başlığı başlarına koyup kılıcını kılıfından çıkarıp Meşreb'i öldürmek için dışarı çıktılar." (Dîvâne Meşreb yz.: 30b-31a).

Bu hadisenin ardından mürid ve hocası arasında şiddetli münakaşa vukû bulur. Bu münakaşa esnasında Meşreb kendini savunurken Âfâk Hoca onu 'makul olmayan bir fiil işleyen' ve 'Hallâc-ı Mansûr'un hâl ve tavırlarını hissettiren' bir kul olarak suçlar (Dîvâne Meşreb yz.: 32a; Hazret-i Şah-meşreb yz.: 22a). Fakat daha sonra müridinin canını almaktan vazgeçerek sadece Meşreb'in şehvet bağını keser: "Keselerinden mühürlerini alıp nar gibi kızarana kadar ateşe tuttular ve Hazret-i Şah Meşreb'in boyunlarına bastılar. Velî zatlar kerâmet vasıtasıyla insanoğlunun şehvet²⁹ bağının boyunda bir damarda bulunduğunu düşünürlerdi." (Dîvâne Meşreb yz.: 35a-35b).

²⁸ Güzelliği ve saadeti kendisi için satın aldığından bu yıldıza "müşteri" adı verilmiştir (Tarlan, 2004: 248).

²⁹ Cinsel istek; kösnü (Çağbayır C. 4., 2007: 4450).

Bunun ardından Meşreb Kaşgar'dan ayrılarak ilk önce Yarkend'e gidip Kalenderî³⁰ hayatına başlar. Kalenderî inanç ve anlayışlar, Meşreb'in hem yaşamında hem de şiirlerinde ortaya çıkan önemli bir unsur olarak gözlemlenebilir. *Menâkıbnâmesi*'nde kendisini bir "dîvâne kalender" olarak nitelendiren Meşreb, sergilemiş olduğu İslamî toplum yapısının kültür ve ahlakına mugayir davranışları halk tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştır. İşlemiş olduğu eylemlere örnek olarak kutsal mekânlara ihtiram göstermemesi örneğin mescidin içine eşeğini götürüp mihraba bağlaması (Dîvâne Meşreb, v. 172b), yarı çıplak bir vaziyette itlerle dolaşması (Dîvâne Meşreb, v. 78b), esrar içmesi (Dîvâne Meşreb yz.: 41a),³¹ hem manevî hem dünyevî liderlere münasip olmayan davranışlarda bulunması örneğin onun onuruna düzenlenen toyda yastık ve kilimlere bevl etmesi (Dîvâne Meşreb yz.: 184b) gösterilebilir.

Yaklaşık on sekiz sene sonra '*Hazreti Âfâk Hocam; sığınulacak yerim, kuvvetim*' (Dîvâne Meşreb yz.: 107a) diyerek Âfâk Hoca'nın huzuruna tekrar geri döner. Âfâk Hoca, Meşreb'in kalender olmasına ve itleriyle beraber dergâha geri dönmesine rağmen kendi üzerindeki haklarını ona helal eder. Belh Hükümdarı Mahmûd'un³² Meşreb'i şehid edeceği Âfâk Hoca'ya ayan olunca Meşreb'i ziyaret etmesi için Nemengan'a, annesinin yanına gönderir. Kısa bir müddet sonra annesi vefat eder ve Meşreb tekrar yollara düşer. O zaman aralığında Âfâk Hoca'nın da vefat etmesi nedeniyle bir daha hocasıyla bir araya gelemez. Meşreb önce Taşkent'e, oradan Hocend'e ve daha sonra ise Hindistan topraklarına ziyaretlerde bulunur. Buhara'ya ve Kubadiyan'a gerçekleştirdiği seyahatlerin ardından Belh şehrine ulaşan Meşreb, oranın valisi Mahmûd Katagan tarafından idam edilip İşkenmiş³³ vilayetine defnedilir.

SONUÇ

Doğu Türkistan topraklarında egemenlik süren Saîdiye Hanlığı'nın idarî yapısı Hocalar Devri'ne zemin teşkil etmiştir. Bölgeye Nakşibendiyye de dâhil olmak üzere tarikatların ulaşmasıyla siyasal ve toplumsal hareketler vukû bulmuştur. Nakşibendiyye-Kâsâniyye kolunu oluşturan Hoca Ahmed Kâsânî (Mahdûm-ı Âzam) doğrudan siyasî hâkimiyet düstûru ile sûfî şeyhlerini bir araya getirerek hükümdarlar ve sûfiler arasında siyasî ilişkiler teorisi geliştirmiştir. Mahdûm-ı Âzam'ın vefatının ardından iki oğlu olan Hoca Kelân Muhammed Emîn ve İshak Hoca arasında yaşanan ihtilâf neticesinde Nakşibendî-Kâsânî tarikatı ikiye bölünmüştür: Hoca Kelân'ın sâliklerine "İşkiyye" veya "Aktağlık", İshak Hoca sâliklerine ise "İshakiye" veya

³⁰ 13. yüzyılda Cemâleddîn Sâvî (ö. 630/1232) ile tarikat hâlini alan Kalenderiyye, sonraki yüzyıllarda Orta Doğu, Anadolu, İran, Orta Asya ve Hindistan gibi geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu tarikata mensup olanlar, *fakr* ve *tecerrüd* umdeleriyle ve *çehâr-dârb* (saç, sakal, bıyık ve kaşları kesme) uygulamalarıyla dinî ve toplumsal kurallara bir baş kaldırı niteliği taşıyarak dünyayı önemsemediklerini vurgulamışlardır. Kalenderlerin özel mülkiyete karşı çıkmaları, evlenmemeleri, itlerle dolaşmaları ve dilenci hayatı sürmeleri, mevcut toplum düzenine karşı bir isyan hareketi vasfı taşımıştır. Bu konuda yapılan başlıca çalışma için bkz. (Ocak, 1999).

³¹ Orta Asya'daki esrar alt kültürü hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Péri, 2016: 139-155).

³² Mahmûd Biy Katagan 1707 yılında bütün Belh bölgesine hâkim olduktan sonra Tirmiz, Şehrîsebz ve Hisârîşâdmân'a kadar nüfuz alanını genişletmiştir (Mchesney, 2014: 163).

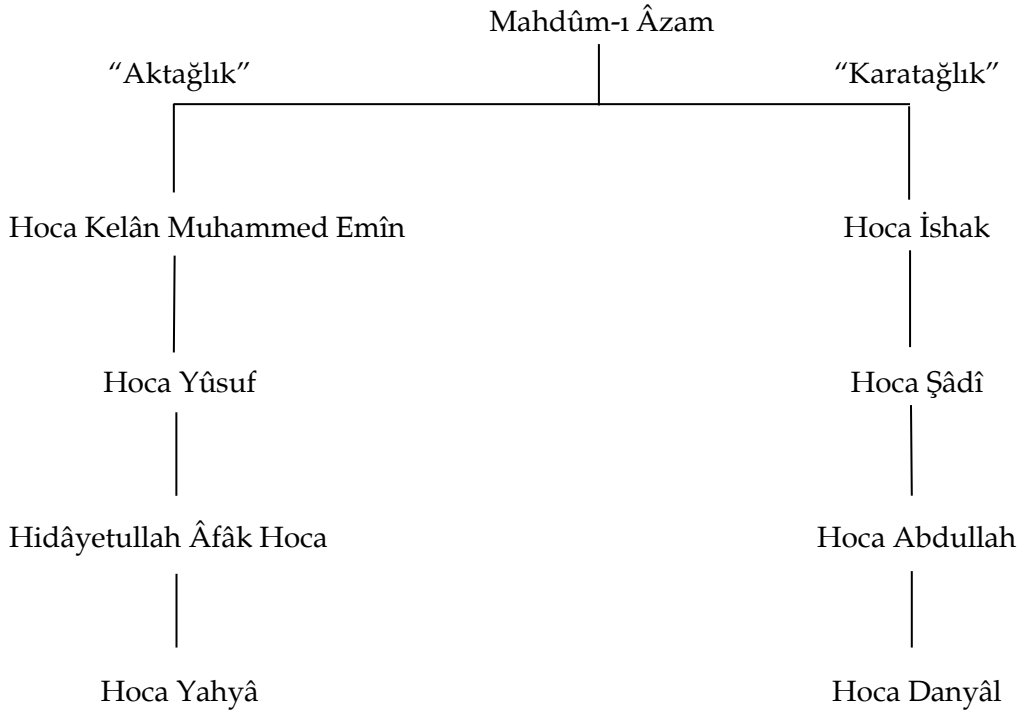
³³ Günümüzde Afganistan'da bulunmaktadır.

“Karatağlık” adı verilmiştir. Aktağlık Hocaları’nın merkezi Kaşgar iken, Karatağlık Hocaları’nın merkezi Yarkend olup yetkilerini genişletmek sûretiyle kukla yerel hükümdarlarla birlikte bir dizi şehir devletini yönetmişlerdir. Aktağlık ve Karatağlık olarak adlandırılan iki fırkanın mücadelesine şahit olunan Hocalar Devri, Nakşibendî-Kâsânî tarikatının iki koluna mensup bağlılarının birbirine tamamen hasım niteliği taşıyan çatışmalarının tarihî seyrini ortaya koymaktadır.

Hocalar Devri’nin en önemli şahsiyetlerinden biri olan Hidâyetullah Âfâk Hoca, bölgenin kaderinin şekillenmesinde önemli bir figür olmasının yanı sıra siyasî ve toplumsal alanda getirdiği yenilik ile birlikte Velî Hükümdar pâyesi altında idaresinde bulunan topraklarda hüküm icrâ etmiştir. Âfâk Hoca’nın yaşam öyküsünü incelerken Çağatay Türkçesiyle kaleme alınan eserler olan *Tezkire-i Seyyid Âfâk Hoca* ile serkeş müridi Babarahîm Meşreb’in *Menâkıbnâmesi* kaynak olarak ele alınmıştır. Âfâk Hoca’yı Kaşgar’daki hangâhında ziyaret eden Meşreb, zahir gözlerini kapatıp bâtın gözlerini açarak şeyhinin tasavvuf ikliminden feyz almıştır. Kübreviyye, Cehriyye ve ‘İşkiyye silsilelerinden tedris edip hangâhında sohbetlerinin ardından *Mesnevî*’yi şerh eden Âfâk Hoca’nın hizmetinde yedi yıl geçiren Meşreb makam ve mertebeye ulaşmış irfan sahibi olmuştur. Bu sürenin ardından pîrinin hizmetinde daha fazla bulunmak istememesinden dolayı Âfâk Hoca’nın cariyesiyle makul olmayan bir fiil işlemiştir. Bu eylemin bir sonucu olarak Meşreb hangâhtan sürgün edilmiş ve böylece on sekiz yıl süren Kalenderî derviş hayatına başlamıştır. İslamî toplum yapısının kültür ve ahlakıyla bağdaşmayan davranışlar sergilediği bu yılların akabinde Kalenderî Meşreb, Âfâk Hoca’dan af dileyerek yanına geri dönmüştür.

Bu dinî ve tasavvufî el yazmaları, tarikatların iç işleyişi ile toplumu yönlendirmeleri hususunda nasıl etkin bir rol oynadıkları üzerine yapılacak araştırmalar için önemli kaynaklar olarak değerlendirilebilir.

Mahdûm-ı Âzam'ın Şeceresi³⁴



KAYNAKÇA

Altuntaş, Halil-Muzaffer Şahin (2011). *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Ateş, Süleyman (2002). "Kutub". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 498-499.

Algar, Hamid (1996). "Hâcegân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 431.

Algar, Hamid (2013). *Nakşibendilik*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Babajanov, Bakhtiyar (1999). "Biographies of Makhdum-i A'zam Khwadjagi al-Kasani ad-Dahbidi, Shaykh of the Sixteen-Century Naqshbandiya". *Manuscripta Orientalia*. S. 5/2. s. 3-8.

Barthold, Vasiliy Vladimiroviç (1988). "Türkistan". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 12/2. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 140-142.

Bellew, Henry W. (1875). "History of Kasghar". *Report of a Mission to Yarkund in 1873*. Editör: T. Forsyth. Calcutta: Foreign Departmen Press.

³⁴ Daha ayrıntılı açıklamalar için bkz. (Kumru, 2016: 64-73).

Bice, Hayati (2016). *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.

Buğra, Mehmed Emin (1987). *Şarkî Türkistan Tarihi*. Ankara: Ofset Reprint.

Çağbayır, Yaşar (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*. C. 1-5. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Çelik, Muhammed Bilal (2013). *Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Coşkun, Ali (2004). *Mehdîlik Fenomeni*. İstanbul: İz Yayınları.

Dīvâne Meşreb (yz). Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi. Doğu Koleksiyonu. Nu. Török O. 384.

Djalilov, Amanbeck H. (2002). "Yarkend Hanlığı (1465-1759)". *Türkler*. Editör: Hasan Celâl Güzel vd.. C. 8. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. s. 662-669.

Ekrem, Erkin (1996). "Doğu Türkistan'da Sufî Hocalar". *Erdem – İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*. S. 23. s. 621-656.

Ercilasun, Konuralp (2013). *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Fletcher, Joseph F. (1968). "China and Central Asia 1368-188". *The Chinese World Order. Traditional China's Foreign Relations*. Editör: Fairbank, John King. Cambridge: Harvard University Press. s. 206-224.

Foltz, Richard (1996). "The Central Asian Naqshbandî Connections of the Mughal Emperors". *Journal of Islamic Studies*. S. 7: 2. s. 229-239.

Guang-da, Zhang (1996). "The City – States of the Tarim Basin". *History of civilizations of Central Asia - The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750*. Editör: Litvinsky, B.A. C. 3. Paris: UNESCO Pub. s. 282-297.

Gülerer, Salih (2013). "Türk Kültüründe Menâkıbnâmeler ve Menâkıbnâme Yazıcılığı". *Tarih Okulu Dergisi*. S. 6/XVI (Aralık 2013). s. 233-262.

Hayit, Baymirza (2004). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Hazret-i Şâh-meşreb (yz). Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi. Doğu Koleksiyonu. Nu. Török O. 244.

Kafesoğlu, İbrahim (2003). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Köprülü, Mehmed Fuad (2013). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. İstanbul: Akçağ Yayınları.

Kumru, Coşkun (2016). *Muhammed Sadık Kaşgari'nin Tezkire-i Hâcegan Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kurban, İklil (1995). *Doğu Türkistan İçin Savaş*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Mehmed Âtîf (1998). *Kaşgar Tarihi Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi*. Hazırlayan: Vehbi Günay vd. Kırıkkale: Eysi Kitap ve Yayın.

Mirza Haydar Duğlat (2006). *Tarih-i Reşidî*. Çeviren: Osman Karatay. İstanbul: Selenge.

Mcchesney, Robert D. (2014). *Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of A Muslim Shrine, 1480-1889*. New Jersey: Princeton University Press.

Nevşahi, Arif (2013). "Ya'küb-i Çerhî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 43. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 281-282.

Ocak, Ahmet Yaşar (1992). *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ocak, Ahmet Yaşar (1999). *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Papas, Alexandre (2008). "Beyond the Khanate and the Caliphate: the Ishanate of Âfâq Khwâja in Seventeenth Century Eastern Turkestan". *Études Orientales*. S. 25. s. 53-67.

Papas, Alexandre (2017). "Khojas of Kashgar". *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. New York: Oxford University Press.

<https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.12>. (E.T.: 25.01.2021).

Parlatır, İsmail-György Hazai (2007). *Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'ndeki Türkçe El Yazmaları Kataloğu*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

Péri, Benedek (2016). "It is the Weed of Lovers. The Use of Cannabis Among Turkic Peoples up to the 15th Century". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. S. 69/2. s. 139-155.

Saray, Mehmet (1995). *Atatürk ve Türk Dünyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Saray, Mehmet (2017). *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*. İstanbul: Aygan Yayıncılık.

Schwarz, Florian (1999). "Bukhara and Its Hinterland: The Oasis of Bukhara in the Sixteenth Century in the Light of the Juybari Codex". *Bukhara: The Myth and the Architecture*. Editör: Attilio Petruccioli. Cambridge: Aga Khan Program for Islamic Architecture. s. 79-92.

Schwarz, Henry Gerard (1976). "The Khwajas of Eastern Turkestan". *Central Asiatic Journal*. S. 20. s. 266-295.

Shaw, Robert Barkley (1897). *The History of the Khojas of Eastern Turkistan summarised from the Tazkira-i Khwajagan of Muhammad Sadiq Kashghari*. Editör: N. Elias. LXVI/1. Calcutta: Supplement to the Journal of the Asiatic Society of Bengal.

Tarlan, Ali Nihat (2004). *Şeyhî Divanı'nı Tetkik*. Ankara: Akça Yayınları.

Tazkira-yi Sayyid Afaq Khojam (yz). Lund Üniversitesi Kütüphanesi. Jarring Koleksiyonu. Nu. Prov. 369.

Thum, Rian (2014). *The Sacred Routes of Uyghur History*. Cambridge: Harvard University Press.

Togan, A. Zeki Velidî (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. C. 1. İstanbul: Enderun Yayınları.

Tosun, Necdet (2016). *Derviş Keşkülü. Tasavvuf ve Dergâh Kültürü*. İstanbul: Erkam Yayınları.

Tosun, Necdet (2001). "Kâsânî, Ahmed". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 531-532.

Tosun, Necdet (2012). "Orta Asya'da Tasavvuf". *Orta Asya'da İslam: Temsilden Fobiye*. Editör: Muhammet Savaş Kafkasyalı. C. 1. Ankara: Ahmed Yesevi Üniversitesi. s. 491-544.

Waite, Edmund (2006). "From Holy Man to National Villain: Popular Historical Narratives About Apaq Khoja amongst Uyghurs in Contemporary Xinjiang". *Inner Asia*. S. 8/1. s. 5-28.

Weismann, Itzhak (2015). *Nakşibendilik*. Çeviren: İrfan Kelkitli. İstanbul: Litera.

Yikemu, Aili (2015). *Hamdullah Muhammed Tarım'ın "Türkistan Tarihi-Türkistan 1931-1937 İnkulâp Tarihi" Adlı Eserinin Tenkitli Transkripsiyonu*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Zarcone, Th. (2003). "The Sufi Orders in Northern Central Asia". *History of civilizations of Central Asia. Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century*. Editör: Adle, Chahryar-Habib, Irfan. C. 5. Paris: UNESCO Pub. s. 771-780.

Zhengyin, Liu (2003). "The Eastern Region of Central Asia". *History of civilizations of Central Asia. Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century*. Editör: Adle, Chahryar-Habib, Irfan. C. 5. Paris: UNESCO Pub. s. 527-541.